

Fig. 1. Den äldre mangårdsbyggnaden i Skuttungeby. Foto Jonas Wikborg.

Gammelstugans hemlighet – Bondens bostad och folkliga föreställningar i det gamla Skuttunge

JONAS WIKBORG

Uppland är fullt av gamla timmerbyggnader. Många har moderniserats, men än idag kan man ha turen att finna ett relativt orört hus som minner om allmogens bostad under äldre tid. Ett sådant hus ligger i Skuttungeby, strax norr om Uppsala (fig. 1).

Våren 2017 inleddes en renovering av denna byggnad som dessutom visade sig ruva på hemligheter som nu kommit i dagen. Byggnaden, vars stomme bedöms vara från 1700-talet, är sannolikt den äldsta bevarade allmogebostaden i byn och utgör ett fint komplement till bostadshusen på den intilliggande prästgården och byns gamla kaptensboställe, båda med bostadshus från 1750- och 1760-talen. Stugan har ursprungligen tillhört en angränsande gård, men vid en avstyckning på 1920-talet, i samband med uppförandet av Skuttungebageriet, överfördes den till nuvarande fastighet. Enligt äldre boende i trakten har den inte varit

permanent bebodd sedan 1940-talet. Därefter användes den under en period för sommarboende. Den saknar indraget vatten och avlopp. Endast några mindre elektriska installationer har gjorts under 1900-talet, i form av ledningar för taklampor. En interiördokumentation gjordes av Upplandsmuseet år 1995 då många av husets detaljer bedömdes ha ett stort kulturhistoriskt värde.¹ Dock är byggnaden ej lika välkänd eller omskriven som prästgården och kaptensbostället. I samband med den påbörjade renoveringen hittades flera föremål som kan kopplas till folkliga föreställningar om skyddsmagi. Dessa ger en inblick i äldre tiders folktro i trakten, en företeelse som tidigare uppmärksammats vid flera tillfällen.

Skuttunge ligger i utkanten av Uppsalaslätten, 15 kilometer nordväst om Uppsala. Socknen är rik på fornlämningar och är väl-

känd i arkeologiska kretsar.² Skuttungeby, som under historisk tid varit en av de större byarna i Uppland, hade på 1500-talet elva gårdar och ligger centralt i den uppodlade delen av socknen.³ Byn och området kring den intilliggande kyrkan har klassats som en kulturmiljö av riksintresse (Riksintresseområde C29). Som nämnts ovan har byn en mycket väl bevarad prästgård samt ett lika väl bevarat officersboställe, båda med flera äldre byggnader.⁴ Några timmerbyggnader från Norrby och Ytterby i Skuttunge socken kan idag beskådas på Disagårdens friluftsmuseum dit de flyttades i början av 1930-talet.⁵ Socknen finns också representerad i Sigurd Erixons storverk om allmogemöbler från 1938 där en bevarad ålderdomlig interiör från en stuga i Askarbäck uppmärksammades.⁶

Timmerstomme, tak och planlösning

Byggnaden, som ligger i nord-sydlig riktning, är ca 13,5 meter lång och omkring 5,5 meter bred. Den är uppförd i fyrkantsbilat timmer med brädfodrade timmerknutar. Den södra gaveln och den östra långsidan täcks av en äldre, stående locklistpanel med plankor av varierad bredd. Den norra gaveln är klädd med en betydligt senare lockpanel av smalare, jämbreda bräder. Den norra halvan av den västra långsidan är ej panelad. På timmerstommens insida framstår de fem övre stockvarven som betydligt ljusare än de mera grånade i stugans nedre del.

Detta vittnar om att stugan ursprungligen bara haft en våning, men höjts och försetts med en ovanvåning vid en senare tidpunkt. Taket är ett mansardtak med beläggning av enkupigt tegel och ett underliggande skikt av takspån.

Huset är en så kallad parstuga, en timmerhustyp där två jämnstora gavelrum nås via en mellanliggande förstuga. Förstugans bakre del avdelades till en mindre kammar vars dörr också anslöt till förstugan. De två större rummen, eller "stugorna", benämndes dagligstuga och anderstuga/helgdagsstuga. Dagligstugan med spismur och bakugn var kök och sovrum, medan anderstugan mestadels användes för förvaring av hushållets textilier. Rummet, som många gånger saknade eldstad, kunde också användas som festsal. Ovanvåningen var i äldre tid oftast oinredd.

Huset har stått obebott under flera årtionden och använts som förråd, och det kan idag vara svårt att föreställa sig hur rummen ursprungligen varit inredda. För att få en mer levande bild av husets interiör kan vi låta den gamle skuttungebon Jan Eliasson bli vår ciceron. Han var född 1826 och skrev på ålderns höst ner sina minnen av barndomens Skuttunge.⁷ Han berättar att gårdarnas hus då var knuttimrade med halmtäckta tak, i skogstrakterna förekom även tak av näver och kluvet virke. Tegeltak var däremot sällsynta. Boningshusen utgjordes av låga parstugor, med exakt den rumsindel-

ning som den nu aktuella byggnaden har, och hade små dörrar och fönster.

Vardagsstugan hade en stor öppen spis med bakugn. Här fanns en väggfast våningssäng utmed ena långväggen och en väggfast bänk utmed den motstående. I övrigt utgjordes möblemanget av ett golvur, ett långbord och några stolar. Dessutom fanns där ett skänkskåp, ett hörnskåp samt en tallrikshylla.

Väggarna inne i huset kunde utgöras av det bilade timret, men det var vanligt att väggarna rappats och försetts med stänkmålning mot en vit eller ljusgrå botten. En exklusivare väggprydnad var linnetapeter med handmålade bibliska motiv. Skåp, kistor och skrin kunde vara bemålade med blommor och försedda med initialer och årtal.

Förstuga

En pardörr på fasadens östra sida leder in till förstugan. Från dess högra sida går en smal trappa upp till ovanvåningen. På den motsatta väggen finns ett väggfast skåp med avfasat hörn. Det är byggt av smal pärlspontspanel och målat i en ljusgrå nyans. Mittemot pardörren finner vi en dörr in till kammaren. Väggarna mot kammaren hade rester av bemålade kliningar i en rosa nyans under överlagrande skikt av dagstidningar (dateringar från 1940-talets förra hälft) och tapeter. Från förstugan leder en dörr till vänster in till dagligstugan och till höger en dörr till anderstugan.

Dagligstuga

Dagligstugan ligger i husets södra gavelände och har två fönster mot detta väderstreck samt två stycken utmed den östra långsidan. På den motsatta långsidan finns spår efter en dubbel våningssäng som stått placerad invid eldstaden. Vid renoveringen togs här bort en sekundärt uppförd innervägg som avdelat ett utrymme i rummets sydvästra hörn som använts som skaffereri. Dagligstugans eldstad var husets hjärta. Den utgörs av en murad, vitkalkad spiskåpa i rummets nordvästra hörn (fig. 2). I senare tid hade en mindre, numera försvunnen gjutjärnsspis av fabrikkatet Skoglund & Olson installerats i den öppna eldstaden. Ett järnrör uppe under murkåpan har lett röken förbi det stora spjället. Troligen har spisens nederdel höjts upp vid detta tillfälle. Ytterkanten på en äldre gjutjärnshäll kan nämligen iakttagas omkring 0,25 meter ned. Företaget som tillverkat gjutjärnsspisen etablerades år 1874, vilket visar att detta ingrepp inte kan ha skett innan dess.⁸

Kammare

Kammaren har ett anslutningsrör till murstocken som angränsar till dess södra vägg (fig. 3). Idag finns dock ingen ansluten eldstad. På murstocken i kammaren finns rester efter en blågrå bemålning. I sen tid, förmodligen i början av 1900-talet, har kammarens vägg mot anderstugan sågats bort. På timmerväggarna fanns fyra lager

Fig. 2. Dagligstugans eldstad. Stegen till vänster står lutad mot det utrymme där en märklig samling av föremål påträffades ovanpå den utskjutande delen av bakugnen. Foto Jonas Wikborg.

av papperstapet utanpå två underliggande lager av lerklining som båda målats i ljusblått och rosa.

Anderstuga

Anderstugan hade i sen tid avdelats i två rum genom att en brädvägg uppförts i rummets mitt i husets längdriktning. Denna vägg, som nu åter avlägsnats, hade tapetserats med tidningspapper från 1946.

Anderstugan har två gavelfönster samt ett på vardera långsidan. Rummet har in- nertak av bred lockpanel, troligtvis från 1700-talet.

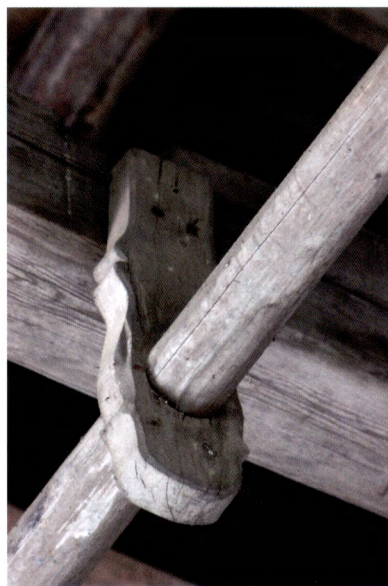
Ovanvåning

På ovanvåningen finns ett rum i vardera gaveländen med två fönster vardera. Där- emellan finns en mindre kammare. Även den lilla kammaren har ett fönster. Detta

Fig. 3. Kammaren. Foto Jonas Wikborg.

är litet och har fyra små blyspröjsade glas i vardera bågen. Troligen har det tidigare suttit i stugans nedervåning. Detsamma gäller den så kallade kronstången med dekorerade stånghållare av trä som hänger från taket i det södra rummet på ovanvåningen (fig. 4). Sådana användes för upphängning av livsmedel samt kläder som behövde torkas m.m. Invid trappan finns en mindre kupa med fönster. Ett igensatt hål i timret, strax under detta fönster, visar att denna kupa är sekundär och att det där tidigare har suttit ett mindre fönster av samma storlek som det i ovanvåningens lilla kammare.

Nedan: Fig. 4. Kronstång med stånghållare av trä. Denna hänger i ovanvåningens takstol, men har ursprungligen troligtvis varit placerad nere i dagligstugan. Foto Jonas Wikborg.

Fig. 5. Utsnitt ur 1833 års laga skifteskarta över Skuttungeby. Den aktuella byggnaden markerad med röd cirkel. Öster om vägen ligger kaptensbostället och söder om än återfinns vi prästgården.

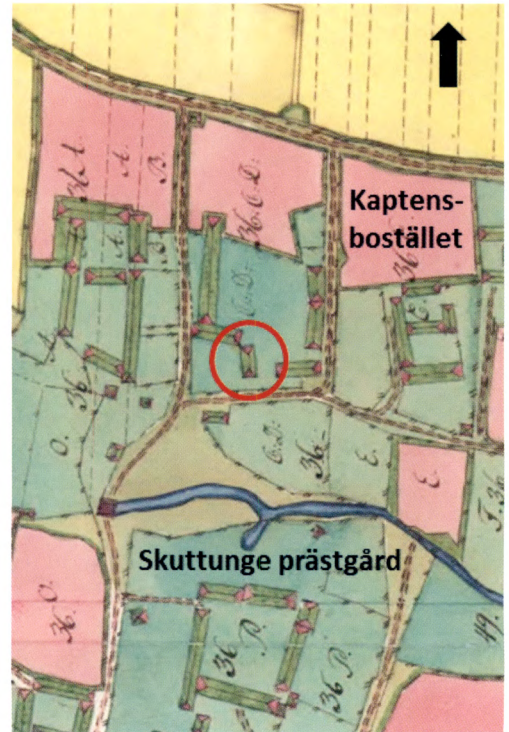

Fig. 6. Utsnitt ur 1773 års storskifteskarta över Skuttungeby. Den aktuella byggnaden markerad med röd cirkel.

Stugans ålder

Äldre kartmaterial

Det äldre kartmaterialet över Skuttungeby utgörs av en arealavmätning från 1701 vilken saknar markerade byggnader, en storskifteskarta från 1773 samt en laga skifteskarta från 1833.⁹ På sistnämnda karta

återfinns en huskropp som utan tvekan återger den aktuella byggnaden på dess nuvarande plats (fig. 5). På 1773 års karta finns en byggnad av samma storlek och med samma orientering. Dock ligger den ett tiotal meter längre österut (fig. 6). Vid denna tidpunkt låg också ett antal byggnader på

Fig. 7. I samband med 2017 års renovering framkom en undangömd käpp, ett så kallat spanskrör, inne i byggnaden. Käppens övre, metallbeslagna del. Foto Jonas Wikborg.

gårdstomtens östra hälft vilka är försvunna på 1833 års karta. Istället finns då ett antal byggnader direkt söder om gårdstomten.

Enligt 1773 års kartbeskrivning bestod gården då av två separata hushåll; de två rusthållsbönderna och tillika bröderna Erik (född 1735) och Lars (född 1737), söner till Olof Ersson (född 1699) och hans hustru

Kjerstin (född 1713). En möjlig tolkning är att den aktuella stugan uppförts före 1773 strax öster om sitt nuvarande läge, men flyttats i samband med en omflyttning av byggnaderna före upprättandet av 1833 års karta. Troligen är det i samband med denna flytt som stugan har försetts med en ovanvåning.

Erik Olsson avled som änkling år 1813 och efterlämnade en dotter, Stina (född 1759), som var gift med rusthållare Johan Jansson i Lytta.¹⁰ Efter Eriks bortgång beboddes gården istället av en ingift manlig släkting, Elias Eliasson (1774–1843), med familj. Det är troligen under hans tid på gården som huset flyttats och försetts med en ovanvåning. I bouppteckningen efter honom får vi en detaljerad bild av hur huset varit möblerat.¹¹ Förteckningen omfattar bland annat ett väggur med fodral, ett större samt fyra mindre skåp, ett hörnskåp, en soffa, två ståndsängar, ett långbord, ett mindre fällbord, sex karmstolar, fyra kistor, en vävstol samt en bandstol. Bland de personliga tillhörigheterna i bouppteckningen finns en promenadkäpp, ett så kallat spanskrör. En sådan påträffades i samband med 2017 års renovering (fig. 7). Kanske är det Elias gamla käpp som lämnats kvar som en hälsning till husets nuvarande ägare? Kanske var detta föremål medvetet placerat på en undanskymd plats i huset i någon form av skyddsmagiskt syfte.

Dörrar

Pardörren på den östra långsidan sitter nu med den egentliga framsidan vänd inåt (fig. 8). Stilmässigt kan den hänföras till empiristilen under 1800-talets förra hälft. Troligen kan den kopplas till den ombyggnation som då antas ha skett. Lister och foder på bottenvåning är genomgående av typer som kan hänföras till 1800-talets förra hälft och kan också föras till denna ombyggnadsfas.¹²

Från förstugan leder tre olika dörrar in till kammare, dagligstuga samt anderstuga. En så kallad halvfransk dörr, med två jämn-

Fig. 8. Insidan av pardörr på husets östra långsida. Troligen har denna sida ursprungligen varit vänd utåt. Foto Jonas Wikborg.

Ovan och nedan:

Fig. 9. Järnbeslag på förstugans innerdörrar. Foto Jonas Wikborg.

Fig. 10. Järnbeslag på dörr på husets ovanvåning.
Foto Jonas Wikborg.

stora speglar som stilmässigt hör hemma i 1600- och 1700-talen, leder in till dagligstugan. Mellan förstuga och anderstuga, respektive kammare finns rokokodörrar från 1700-talets mitt eller senare del, med en smal spegel i mitten, en underliggande större sådan samt en ännu större överliggande dito. Flera av dörrarnas gångjärnsbeslag är av äldre typ och skulle kunna vara från 1700-talets förra hälft (fig. 9–10).

Fönster

Flera av husets fönster består av tvådelade bågar med mittpost där varje båge är försedd med tre glas med mellanliggande spröjs. Dessa fönster skulle kunna vara från 1800-talets förra hälft. Dock finns även några fönster med mera ålderdomliga drag. På ovanvåningen sitter ett mindre, blyspröjsat fönster ovanför kammaren, mitt på husets

Fig. 11. Blyspröjsat fönster i anderstugan.
Foto Jonas Wikborg.

västra långsida. Den fyrdelade glasrutan kan ursprungligen ha suttit i husets nedre våning, kanske just i kammaren. Även i anderstugan finns exempel på blyspröjsade fönster, men här av lite större storlek med 6–8 rutor/båge (fig. 11). Dessa skulle kunna vara från 1700-talets början, eller till och med vara något äldre.

Sammanfattning av husets ålder

Utifrån kartmaterialet kan det aktuella huset inte beläggas på sin nuvarande plats före 1833. På goda grunder antas byggnad

den dock vara identisk med ett bostadshus som markerats på tomten på 1773 års karta. Ålderdomliga dörrar med beslag av äldre modeller samt några blyspröjsade fönster visar att byggnaden kan vara ännu äldre än så, troligen är dess äldsta delar äldre än både prästgårdens och kaptensboställets bostadshus.

Till skydd för huset och dess invånare

Att drabbas av sjukdom i det gamla bondesamhället sågs som ett straff från Gud, men sjukdomar kunde också orsakas av övernaturliga väsen, djur, döda människor, trollkunniga människor eller människor som hade en medfödd förmåga att skada genom blickar, tankar eller ord.

I mitten av 1700-talet dömdes Lars Larsson i Västerboda i Skuttunge socken till spöstraff för att ha förgjort hästar med hjälp av trolldom. Under ett förhör som föregick rättegången påstod han först att han hade lärt sig detta i en bok med röda bokstäver hos en klok gumma i grannbyn Brunnby. I ett annat förhör hävdade han att det var en norrlandsgumma som lärt honom konsten. Hon hade sytt en liten påse åt honom i vilken hon lagt ”tryppinnar”, dyvelsträck och vitlök. Denna skulle han ha på sig när han skulle förgöra en häst med orden ”Thetta skall du hafwa”.¹³

För att förebygga och bota fanns en rad skyddsmedel mot de krafter som ansågs kunna verka ont och orsaka sjukdomarna.

Det kunde röra sig om ämnen med ovanliga egenskaper, föremål som hittats under besynnerliga omständigheter eller som hade med döden eller de döda att göra. Det kunde också vara symboler eller föremål med stark andlig kraft såsom Guds ord, kors eller blad från biblar.¹⁴ Något inristat kors är ännu inte känt från den aktuella byggnaden, men enligt Elias Grip var sådana vanligt förekommande i trakten.¹⁵ Han berättar om en gammal bonde i Häggeby ”som jämt satte kors över ladugårdsdörrarna. Det var trolldom förstås. Det var många som gjorde det på den tiden”. Ett lokalt exempel är det kors som ristades över porten till ett portluder på Brogården i Bälinge, ett annat dokumenterades på en portluderstolpe i Oxsätra strax väster om Skuttungeby.¹⁶

Det ovan nämnda spanskröret, som förmodligen kan kopplas till en av husets tidigare ägare, skulle möjligen kunna ses som ett föremål med någon form av skyddsmagiska egenskaper. Syftet med att dölja den gamla promenadkappen i huset skulle då var att skydda det och dess invånare från faror och bringa dem lycka. Ovanpå den uppmurade bakugnen, dolt bakom skorstensstocken, påträffades en samling föremål vilka definitivt kan tolkas i sådana termer (fig. 12). Det märkliga fyndet gjordes våren 2017 av husets nuvarande ägare, Jonas Johansson (muntlig uppgift). Flera av föremålen var av järn; tre hästskor, en klyvkiel, en rund plåtskiva med fyra små knoppar på

Fig. 12. Föremål som husets nuvarande ägare hittade ovanpå bakugnen år 2017. Foto Jonas Wikborg.

ena sidan, en sammanväld järnring samt ena halvan av en vävspännare. Därtill fanns ett nystan av svart ulltråd och annat av vitt lingarn. I föremålssamlingen ingick också en större underkäke från nötboskap.¹⁷

Vilken symbolisk betydelse kan dessa föremål ha haft och när placerades de ovanpå bakugnen? De måste ha placerats där innan det sekundärt uppförda skafferiet byggdes. Det var nämligen först efter att detta av-

lägsnades som föremålen åter blev åtkomliga. Skafferiet var delvis konstruerat i pärlspontspanel vilket antyder att det uppförts årtiondena kring sekelskiftet 1900. Kanske deponerades föremålen i samband med att skafferiet byggdes? Att föremålen skulle ha legat där innan skafferiet byggdes förefaller osannolikt då utrymmet ovanför ugnen i äldre tid användes för förvaring och var en åtråvård sovplats under vintern. Föremålen

ger ett relativt sentida intryck. Hästskorna är till exempel inte handsmidda utan industriellt tillverkade, vilket betyder att de knappast kan vara äldre än från 1800-talets slut, och djurkäken hade fortfarande en lätt fet yta som vittnar om att den inte är speciellt gammal.¹⁸ Således visar fyndet att folkliga föreställningar fortfarande levde kvar starkt i bygden vid tiden kring förra sekelskiftet.

För bara några generationer sedan var folktron fortfarande utbredd bland allmogen. Ett lokalt exempel är Hilma Jeppsson (1883–1962) i Örsbo, Skuttunge socken. Den allmänna uppfattningen i bygden var att denna kvinna, som på äldre dagar levde ett undanskymt liv som änka, var synsk och kunde hypnotisera folk med sin genomträngande blick. Hon påstås ha haft en svartkonstbok i sin ägo vilken brändes efter hennes bortgång.¹⁹ Från Skuttunge socken finns också berättelser om trollkunniga kvinnor såsom Stina Gelin (1807–97) och Björklundskan i Örke. Dessa båda kunde enligt Elias Grip även bota sjuka med hjälp av magi. Det fanns också trollkunniga män att söka hjälp hos. Grip nämner att en sådan fanns i Örke.²⁰ Han kunde både bota sjukdomar och hjälpa folk att hitta stulna ägodelar. En annan var gubben Norberg som med hjälp av trolldom kunde hämnas på den som förgjort någons kor.²¹ En del sökte också hjälp hos Rydströmskan (1845–1930) inne i Uppsala. Hon hade tidi-

gare sysslat mycket med trolleri, men enligt egen uppgift hade hon lovat att sluta med detta sedan Frälsaren själv lärt henne att bota sjuka. Den gamle skuttungeprästen Anders Andersson lärde känna Rydströmskan i början av 1920-talet och har berättat om en mycket sjuk flicka från orten vars mor sökte hjälp hos henne.²² Orsaken till att flickan blivit sjuk var att hon hade förargat småfolket som bor under jorden. Antagligen hade hon kastat sitt vatten på en forntida gravkulle eller på en älvring. Flickans mor fick rådet att fylla en flaska med vatten från en källa som rann mot norr. En sådan finns i backravinen alldeles nedanför prästgården. Flaskan skulle sedan läggas under flickans huvudkudde. Efter att hon sovit på den under tre nätter skulle vätskan hållas ut i vägskalet vid Mångkullarna, belägna några hundra meter från Skuttunge prästgård. Platsens namn anspelar på ett där beläget järnåldersgravfält. Fortfarande finns flera gravhögar och stensättningar kvar på platsen (fornlämning Skuttunge 15:1). Metoden visade sig vara mycket effektiv och flickan tillfrisknade snabbt.

Föreställningen om små älvor under jorden var vanligt förekommande. Runt om i landskapet finns stenblock och hållar med små inhuggna så kallade skålgropar, vilka i äldre tid benämndes älvkvarnar. I många fall återfinns de i anslutning till hållristningar från bronsåldern varför de antas vara jämngamla med dessa. Dock har man

långt fram i tiden använt en del av dem i rituella sammanhang, i till exempel Enköpingstrakten ända in på 1920-talet.²³ För att blidka älvorna smordes groparna med olika typer av fett. Det finns även exempel på hur mynt, knappnålar och liknande lagts i de små groparna.²⁴ Ett lokalt exempel är den av Elias Grip omtalade älvstenen vid Bemersberg vars älvkvarnar smordes.²⁵ Detta var varken den enda eller den närmaste älvkvarnen i socken; det finns ett block med sådana i skogsbrynet bara några hundra meter norr om den nu omskrivna gamla stugan i Skuttungeby.

Den ovan nämnde Elias Grip har nedtecknat många uppgifter om folklig läkedomskonst från orten.²⁶ Han var son till en kvarnägare och mjölnare i Dragby i Skuttunge socken och lade år 1901 fram sin doktorsavhandling om skuttungemålets ljudlära (1901). Han har också skrivit om skyddsmedel mot trolldom och onda makter i regionen. En av Grips bästa informanter var den redan omtalade Stina Gelin, född 1807, som under en period bodde i Kättgrind strax utanför Skuttungeby. Under en tid var hon också inneboende i kaptensgården som utgör grannfastighet till den nu aktuella stugan. Kanske har hon varit på besök här? Tänk om hon haft ett finger med i spelet då föremålen placerades ovanpå bakugnen?

Det omgivande landskapet ansågs vara fullt av väsen och varelser som det gällde att

inte förarga. Även människor kunde efter sin död ställa till förtret för de efterlevande. Bland annat återger Grip ett vittnesmål av en gammal skuttungesoldat som påstod sig ha sett en död man, den så kallade ”Bräcksta-gubben”, som gick igen. Den avlidne och hans efterlevande hustru hade haft svårt att hålla sams och efter sin död spökade han så till den milda grad att gumman inte tordes bo kvar i stugan utan flyttade hem till uppgiftslämnarens föräldrar. Naturligtvis började då även detta hushåll att hemsökas.²⁷

Ett annat exempel var en gumma som efter sin död återvände till ladugården och som även försökte hindra försäljningen av olika föremål när det hölls auktion på gården. Gårdens dräng som skulle hjälpa auktionsförvärfaren med att bära ut det sålda godset kunde känna hur hon gick bakom honom och drog honom i rocken. Så fort något av hennes egna klädesplagg skulle säljas stod hon bredvid och drog i det.²⁸

Föremålets kraft och symbolik

Hur kan då föremålssamlingen ovanpå gammelstugans bakugn tolkas? Till skillnad mot regelrätta offer, då föremål eller mat gavs åt gudar, vättar, älvor och liknande, med förhoppning att få något tillbaka, rör det sig snarare om uttryck för vad som kallas skydds- eller avvärjningsmagi. Med detta menas att ett föremål deponerats för att det i sig själv besitter övernaturliga krafter. Dessa utnyttjar människan för att

betvinga övernaturliga väsen eller påverka olika skeenden.²⁹

Låt oss inleda genomgången av föremålen med hästskorna. Många har säkert sett sådana uppspikade över dörren för att skänka huset lycka. Detta förfarande har en koppling till äldre tiders föreställningar om vikten av att skydda huset och dess inneväsnare mot övernaturliga makter och ondskefulla väsen. Till att börja med kan konstateras att själva materialet, järn, och även dess mer förädlade form, stål, tillskriverits skyddsmagiska egenskaper.³⁰ Det skyddade både människor och djur. Särskilt bra ansågs eggjärn, det vill säga redskap och verktyg med egg, vara. Klyvkilen i fyndet kan räknas som ett sådant. Därför kunde till exempel en sax eller en kniv läggas i barnets vaggga eller under tröskeln till såväl bostadshus som fähus. Från Skuttunge finns exempel på ett så kallat trollknyte som hittades då en äldre stuga revs strax utanför själva byn. Det omkring 5 centimeter långa näverpaketet hittades under tröskeln till ytterdörren (fig. 13). Dess exakta innehåll är okänt då det aldrig öppnats, men ett metalliskt skramlande ljud vittnar om att det finns något av järn eller stål inuti. Föremålet överlämnades 1934 av dåvarande skuttungebagaren Sven Johansson till kyrkoherden Anders Andersson varefter det förvarades i prästgården fram till 1959 då det genom arkeologprofessorn Mårten Stenberger omsorg överlämnades i Upplandsmuseets ägo.

Fig. 13. Trollknyte påträffat under en tröskel i en byggnad strax utanför Skuttungeby. Upplandsmuseet (UM 10285). Foto Upplandsmuseet.

Hästkons halvmåneliknande form sågs som en bidragande orsak till dess lyckobringande kraft, eftersom månen i folktron hade magiska krafter. Det kan också röra sig om ett uttryck för den övertro som hör samman med alla former av skor, även människors. Hästskor är dessutom förknippades med ett husdjur som intog en särställning. Under förkristen tid var hästen det förnämsta offerdjuret. Den troddes ha övernaturliga krafter och en särskild förmåga att se spöken och andra varelser som var osynliga för människan. När en häst plötsligt tvärstannade eller vägrade att gå trodde man att djuret blivit varse ett övernaturligt väsen.³¹ En gång när den trollkunniga Stina Gelin

i Skuttunge socken skulle ut och åka med hästdragen vagn vägrade hästen att passera grindhålet. Genom att läsa bönen ”Fader vår” och rista ett pentagram på marken med hjälp av vänster fot kunde hon besvärja det osynliga hotet och fick hästen att ta sig igenom grindhålet.³²

Också antalet hästskor är intressant i sammanhanget. Tretalet har nämligen sedan urminnes tider varit vanligt förekommande inom religion, folkdiktning, folklig läkekonst och magi. Inom folktron skulle exempelvis magiska ritualer utföras tre gånger. De tre första gångerna som en ko skulle dricka efter en kalvning lades stål, tillsammans med salt, svavel och vitlök i ämbarets botten.³³ Än idag använder vi uttrycken ”ett, tu, tre” samt ”tredje gången gillt” utan att kanske närmare fundera över deras ursprung.³⁴ Jag minns själv under min uppväxt i Käseberga på 1970- och 1980-talen hur traktens äldre tyckte sig se ett mönster i form av att bygdens människor avled i skov om tre. Många äldre föreställningar har glömts bort, medan andra fortfarande praktiseras, även om de ursprungliga orsakerna kan ha fallit i glömska. Men nog är vi väl många som fortfarande spottar tre gånger då vår väg korsas av en svart katt?

Företeelsen att lägga djurkäkar eller djurskallar i byggnader var utbredd och förekom redan under förhistorisk tid och medeltid.³⁵ Kranier och käkar är de ben som tydligast särskiljer olika arter åt. Kanske var

det därför man ofta valde just detta benslag för att representera en viss sorts djur. En möjlighet är också att det representerade den del av kroppen där själen kunde antas ha sin boning. I samband med de arkeologiska undersökningarna för den nya järnvägstunneln genom Gamla Uppsala har åtskilliga skelettdelar av djur, främst underkäkar, dokumenterats i rituella sammanhang.³⁶ Även om anledningarna naturligtvis kan ha varierat över tid är det fascinerande att sedvänjan fortlevt under mycket lång tid. En sammanställning av svenska fynd har visat att man under medeltid oftast har placerat djurbenen i anslutning till byggnadernas väggar. Därefter övergick man successivt till att istället placera dem under golvet i husets mitt. Under 1800-talet var denna placering i princip allena rådande.³⁷

En sammanställning av finskt material från historisk tid visar däremot att tröskel, eldstad och husets hörn var de vanligaste platserna som de skyddsmagiska föremålen placerades på.³⁸ Det verkar således finnas regionala skillnader, men det måste samtidigt poängteras att det rör sig om relativt begränsade material. Sistnämnda artikel uppmärksammar också att det under historisk tid inte var enbart vid grundläggandet/uppförandet av en byggnad som föremål medvetet deponerades i eller under denna. Föremål kan också ha tillförts i samband med om- eller tillbyggnader under en byggnads brukningstid.

I föremålssamlingen från Skuttunge finns en grov, hopvåld järnring. Den ser inte ut att vara färdigsmidd och uppvisar heller inga spår av slitage. Kanske är det själva ringformen som i kombination med materialet är det väsentliga. Ringformen är omvittnad i rituella sammanhang. Enligt en uppteckning från Dannemora skulle kor, som kalvat för första gången, mjölkas genom en vigselring. Man skulle också ge djuret att äta mittbiten med håll från nio olika brödkakor.³⁹

Trådarna i fyndet är upprullade på ”spolar” av papper – kan det kanske röra sig om psalmboks- eller bibelblad som kunnat tillföra ytterligare kraft? Ännu har ingen vågat se efter, man måste vara försiktig med denna typ av föremål. Trådar har i den folkliga läkekonsten använts för att bota sjukdomar. Genom att linda tråden kring den sjuka kroppsdelen kunde sjukdomen överföras till tråden som sedan brändes. Ett annat sätt att bota sjuka var att ”mäta” den sjuke eller någon av dennes kroppsdelar med en tråd vilken sedan skulle brännas eller grävas ned under en jordfast sten.

Ullen, som i likhet med linet, hade en inneboende magisk kraft i de folkliga föreställningarna och kunde skydda mot onda inflytelser och övernaturliga makter, har använts flitigt i den folkliga läkekonsten, oftast var det just svart ull som gav bästa boten.⁴⁰

Vävspännaren av järn har också en koppling till textilhantverket. Vävning var

något som kringgärdades av olika försiktighetsåtgärder. När en väv var klar och skulle klippas av från vävstolen skulle man kasta ut katten om den var inne, annars kastade man ut kvasten istället. Sedan tog man saxen under förklädet och gick ut på trappan och spottade utanför dörren.⁴¹

Slutord

Samlingen av föremål som nu påträffats ovanpå bakugnen i den gamla stugan i Skuttunge kan utifrån både sin karaktär och placering kopplas till folkliga skyddsvärjande föreställningar. Tillvaron framstod som fylld av olika faror som lurade. Då föremålen antas vara deponerade årtiondena kring sekelskiftet 1900 visar fyndet att sådana fortfarande levde kvar starkt i bygden vid denna tid. Detta är egentligen inte så förvånande med tanke på de många äldre dokumenterade fall av folkliga föreställningar som finns från trakten. Den omfattande och varierade föremålssamlingen kan ses som en helgardering som skulle skydda huset och dess invånare mot det mesta. Kanske ville man avvärja onda makter från att förstöra baklyckan eller förhindra att det uppstod eldsvådor när man eldade i bakugnen. Har då denna typ av skyddsmedel någon effekt? Döm själv, men under närmare ett sekel bedrev Skuttungebageriet en framgångsrik verksamhet på platsen och uppenbarligen står huset kvar än idag!

Noter

- 1 Upplandsmuseet. Interiördokumentation 19/5 1995. Stugan vid bageriet, Skuttungeby 2:11, Skuttunge socken, Uppland.
- 2 Aspeborg 1994; Aspeborg 1997; Wikborg 1998; Segerberg 1999; Seiler & Östling 2008.
- 3 DMS 1:3 1982.
- 4 Andersson 1954; Steen 1957.
- 5 Lundgren 2009.
- 6 Erixon 1938.
- 7 Eliasson 1913.
- 8 ULA 10693. Skoglund & Olsson Gjuteri och Mek. Verkstad; Upplandsmuseet. Interiördokumentation 19/5 1995. Stugan vid bageriet, Skuttungeby 2:11, Skuttunge socken, Uppland.
- 9 Lantmäterimyndigheternas arkiv. Arealavmätning över Skuttungeby år 1701; Lantmäteristyrelsens arkiv. Skuttungeby 1-8, stor-skifte på hemägor 1773; Skuttungeby 1-8, laga skifte 1833.
- 10 ULA 10151. F1 10 nr 123. Bälunge häradsrätt, bouppteckningar.
- 11 ULA 10151. F1 18 nr 58. Bälunge häradsrätt, bouppteckningar.
- 12 Upplandsmuseet. Interiördokumentation 19/5 1995. Stugan vid bageriet, Skuttungeby 2:11, Skuttunge socken, Uppland.
- 13 Heljefors 2003.
- 14 Tillhagen 1958, s. 17 ff.
- 15 Grip 1899, s. 63.
- 16 Ålenius 1940, fig. 6, fig. 10.
- 17 Sjöling muntlig uppgift.
- 18 Ekman 2007, s. 157.
- 19 Eriksson 2003.
- 20 Grip 1899, s. 59 ff, s. 63.
- 21 Grip 1899, s. 63 ff.
- 22 Andersson 1937; Andersson 1954, s. 58 f.
- 23 Åmark 1956.
- 24 Henning 1982.
- 25 Grip 1899, s. 61.
- 26 Grip 1917, s. 157 ff.
- 27 Grip 1899, s. 31.
- 28 Grip 1899, s. 33.
- 29 Hauge 1965, s. 22.
- 30 Tillhagen 1958, s. 40.
- 31 Tillhagen 1982, s. 112 ff.
- 32 Grip 1917, s. 135.
- 33 Grip 1917, s. 161.
- 34 Tillhagen 1982, s. 153 ff.
- 35 Carlie 2004; Falk 2008.
- 36 Seiler & Magnell 2018.
- 37 Falk 2008, s. 135 ff.
- 38 Hukantaival 2011.
- 39 Grip 1917, s. 161.
- 40 Tillhagen 1986, s. 84 ff.
- 41 Grip 1917, s. 162.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet, Uppsala (ULA):
 Bälunge häradsrätt, 10151. F1 10 nr 123. Bouppteckning efter Eric Olsson, Skuttungeby 1813.
 Bälunge häradsrätt, 10151. F1 18 nr 58. Bouppteckning efter Eric Olsson, Skuttungeby 1813.

- teckning efter Elias Eliasson, Skuttungeby 1843.
- Skoglund & Olson Gjuteri & Mek. Verkstad, 10693.
- Lantmåterimyndigheternas arkiv:
Arealavmätning över Skuttungeby år 1701, 03-SKU-5.
- Lantmåteristyrelsens arkiv:
Skuttungeby 1–8, storskifte på hemägor 1773.
Skuttungeby 1–8, laga skifte 1833.
- Upplandsmuseet:
Interiördokumentation 19/5 1995. Stugan vid bageriet, Skuttungeby 2:11, Skuttunge socknen, Uppland.
UM 10285. Trollknyte av näver.
- Muntliga uppgifter:
Johansson, Jonas. Ägare av den aktuella stugan.
Sjöling, Emma. Osteolog, Societas Archaeologica Upsaliensis
- Riksintresseområden för kulturmiljövården – Uppsala län (C). https://www.raa.se/app/uploads/2016/11/C_RIKSINTRESSEN.pdf
- Tryckta källor och litteratur*
- Andersson, Anders: *Uppsalaminnen*. Uppsala 1937.
- Andersson, Anders: *Skuttunge socken*. Uppsala 1954.
- Aspeborg, Håkan: *Skuttunge-Björklinge. Arkeologisk undersökning för VA-ledning mellan Skuttunge och Björklinge, Skuttunge och Björklinge socknar, Uppland* (Riksantikvarieämbetet UV Stockholm). Stockholm 1994.
- Aspeborg, Håkan: "Frälsegodset vid Skuttunge kyrka. Den förhistoriska bakgrunden" *TOR* vol. 29 1997.
- Carlie, Anne: *Forntida byggnadskult. Tradition on regionalitet i södra Skandinavien* (Skrifter 57. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar). Stockholm 2004.
- DMS. Det medeltida Sverige 1:3. Uppland, Tiundaland. Bälunge, Norunda och Rasbo härad red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1982.
- Ekman, Anders: *Hästskor. Något om hovbeslagets historia i Norden från 800-tal till sent 1800-tal* (Hällsta jordbruksmuseum). Enköping 2007.
- Eliasson, Jan: "Förhållanden och seder i Skuttunge socken för omkring 70 år sedan. Upp-tecknade av en Skuttungebonde" *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 29. Uppsala 1913.
- Eriksson, Sven: "Hilma Jeppsson i Örsbo" *Bälunge härad. Från forntid till nutid* del 3. Bälunge hembygdsförening 2003.
- Erixon, Sigurd: *Folklig möbelkultur i svenska bygder*. Stockholm 1938.
- Falk, Ann-Britt: *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid* (Vägar till Midgård 12). Lund 2008.
- Grip, Elias: *Skuttunge- och Björklingemål* (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv 18:3). Stockholm 1899.
- Grip, Elias: *Skuttungemålets ljudlära* (Bidrag till

- kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv 19:6). Stockholm 1901.
- Grip, Elias: *Svenskt allmogeliv. Några bidrag till kännedom om svenskt allmogeliv*. Stockholm 1917.
- Hauge, Hans-Egil: *Levande begravd och bränd i nordisk folkmedicin. En studie i offer och magi* (Stockholm studies in comparative religion). Stockholm 1965.
- Heljefors, Gösta: "Trolldom och thermedelst förgjort en häst" *Bälinge härad. Från forntid till nutid* del 3. Bälinge hembygdsförening 2003.
- Henning, Ingrid: "Älvkvarnskult i sydvästra Uppland" *Uppland. Årsbok för medlemmarna av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 1982. Uppsala 1982.
- Hukantaival, Sonja: "En hästskalle i murgrunden. Arkeologiska och folkloristiska exempel på byggnadsoffer i Finland under historisk tid" *Fornvännen* 106 2011.
- Lundgren, Per: "Skapandet av Disagården – att samla och ordna de kringströdda fragmenten" *Uppland. Årsbok för medlemmarna av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 2009. Uppsala 2009.
- Seigerberg, Ann: *Bälinge mossar. Kustbor i Uppland under yngre stenåldern* (Aun 26). Uppsala 1999.
- Seiler, Anton & Östling, Anna: *Bönder, stormän och bronsgjutare. Senneolitikum, bronsålder, järnålder och historisk tid vid Skuttunge kyrka. Uppland, Skuttunge socken, Skuttunge 11:1, RAÄ 317* (UV Uppsala. Rapport 2008:25). Uppsala 2008.
- Seiler, Anton & Magnell, Ola: "Til års ok fridar – gårdsnära rituella depositioner" *At Upsalum. Människor och landskapande* (Arkeologerna, Statens historiska museer, Societas Archaeologica Upsaliensis och Upplandsmuseet. Rapport 2017:1) red. Lena Beronius-Jörpeland, Hans Göthberg, Anton Seiler & Jonas Wikborg. Stockholm 2018.
- Steen, Birger: "Det gamla kaptensbostället i Skuttungeby. Vad syneprotokoll och mantalslängder berättar" *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening* 1957. Uppsala 1957.
- Tillhagen, Carl-Herman: *Folklig läkekonst* (Nordiska museet). Stockholm 1958.
- Tillhagen, Carl-Herman: *Vardagsskrock*. Stockholm 1982.
- Tillhagen, Carl-Herman: *Vävsrock*. Borås 1986
- Wikborg, Jonas: "Den äldre järnålderns vapengravar i Mälardalen – internationellt på det lokala planet" *Suionum Hinc Civitates. Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder* (Occasional papers in archaeology 19) red. Kent Andersson. Uppsala 1998.
- Ålenius, Nils: "De uppländska portlidersstolparna" *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening* 1940. Uppsala 1940.
- Åmark, Mats: "När de sista älvkvarnarna smordes" *RIG* 39:3 1956.

Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund

Styrelsens berättelse över förbundets verksamhet 2017

Styrelse från årsmötet 2016

Ordförande

Marie Andersson (till årsmötet 2018)

1:e vice ordförande

Kerstin Forss (till årsmötet 2019)

2:e vice ordförande

Britt-Marie Strand (till årsmötet 2018)

Skattmästare

Anders Blomqvist (till årsmötet 2019)

Ständig sekreterare

Bent Syse

Ledamöter

Eva Wikström (till årsmötet 2019)

Karl-Erik Berglin (till årsmötet 2019)

Claes Erlandsson (till årsmötet 2018)

Göran Ulväng (till årsmötet 2018)

Ann-Mari Hagman (till årsmötet 2018)

Eva Wrede (till årsmötet 2019)

Arbetsutskott

Ordföranden, förste vice ordföranden, andre vice ordföranden, skattmästaren och sekreteraren.

Revisorer

Karin Francois, KPMG

Nils G Larsson

Revisorssuppleanter

Mattias Eklöf, KPMG

Staffan Lundqvist

Valberedning

Erik Forss (sammanställande)

Alf Hanslöf

Britt Pagard

Ombud till Sveriges Hembygdsförbunds årsstämma 2017

Kerstin Forss

Erik Forss

Styrelsen har hållit fem protokollförda sammanträden och arbetsutskottet har sammanträtt vid fem tillfällen under året. Styrelsesammanträdet den 6 september ordnades som ett längre arbetsmöte hos Göran Ulväng, Eka, Vänge.

Antalet hembygdsföreningar anslutna till Upplands fornminnesförening och hem-